

עובדים זרים. צילום י. ר. מורד

מקומו הטבעי של החזון
החברתי הוא דווקא באסונה
הדתית. החזון החברתי
לא יקום "על הלחם לבדו"
כי אם "על כל סוצא פי ה'".

לא על

פרופ' שלום רוזנברג

אחת הטרגדיות הקשות ביותר בהיסטוריה נעוצה, לדעתי, בחיבור שנוצר במאה הי"ט בין הסוציאליזם לבין המטריאליזם; בין המאבק לתיקון החברה לבין מלחמתו של האתאיזם להרס האמונה הדתית בכל הופעותיה. בשם מטריאליזם זה נדחתה לא רק האמונה הדתית אלא גם הסוציאליזם האידיאליסטי שנבע לא מן הצרכים הממשיים אלא מחזונו של הרוח. הסוציאליזם נתבע להיות מדעי ולא אוטופי.

קשר זה היה לדעתי מקרי. מרכס ואנגלס חיברו את מאבקם החברתי עם הפילוסופיה המטריאליסטית הרדודה ששלטה במאה הי"ט, וזיווג זה התקבל על ידם כביטוי להישג הגדול ביותר של האנושות. היתה זאת טרגדיה כפולה ומכופלת ליהדות. כל הקורא את כתבי הראי"ה קוק מרגיש מיד את התמודדותו עם המתח שבין החזונות ואת הניסיון לגשר על התהום הפעורה. האידיאולוגיה של "הפעול המזרחי" היתה ביטוי לגשר אוטופי זה. במציאות סבלה

היהדות מן האשליה הקומוניסטית בגופה ובנפשה כאחד.

המפלצת המרכסיסטית מראה נורא היה לה: ראשה היה לכאורה זהב של תיקון עולם, זרועותיה – כסף של אידיאולוגיה, בטנה וירכיה – נחושת של כפיה, שוקיה – ברזל של רודנות, אך רגליה – ברזל וחרס. מסך הברזל עמודיו היו של חרס; אבן נפלה והכתה את רגלי החרס, המפלצת קרסה והתמוטטה.

הקומוניזם קרס, אך בקריסתו הפיל עמו את כל האידיאלים והאידיאולוגיות. ההשגחה הענישה את הקומוניזם המדעי; ההיסטוריה הוכיחה שהיה זה משטר כלכלי מושחת ובלתי יעיל. עונש זה היה בעל השלכות קשות על תרבות דורנו ובייחוד בארצנו. עם קריסתו קמו לתחייה מפלצות רדומות – מפלצות הקפיטליזם והאגואיזם על כל

צורותיו. אין לי ספק שהרבה מן הפגום בפוסט-מודרניזם ניזון מנפילה זאת.

במסווה של ליברליזם מוצע לפנינו האידיאל המוזר, לפיו דווקא הדאגה של האדם לכדאיות שלו תקדם את העולם. הביטוי הקשה ביותר של שינוי ערכים זה מבוטא, לדעתי, בהצהרה הנשמעת לפעמים, הגורסת שמטרתה של מערכת המשפט היא האיוון שבין אינטרסים. הצדק פינה את מקומו לתחשיב אינטרסים, וכל מי שמדבר היום על צדק חברתי, מואשם בדון-קישוטיות ואוטופיזם בלתי מציאותי.

מתוך אמונה דתית זו חייבים אנו, המאמינים, להלחם עתה נגד המגמה הנגדית – נגד המפלצות שקמו לתחייה. אכן, זה היה גורלו של החזון החברתי. הוא במהותו לא

העובדה שפועלים זרים נוצלים על ידי קבלנים ומעסיקים עד כדי פגיעה בחרותם היא כתם הרובץ עלינו כפשע זתי

הכלל כולו. לך אל הדבורה עצל, ותלמד שדווקא עוקצה היא דובשה. פגם היחיד הופך בפעילות הכלכלית לתועלת ציבורית. כל כמה שהאנשים יחפשו מותרות ייטב לחברה. לעומת זאת, אילו היינו חיים לפי העקרונות שהמוסר הקלאסי מלמד אותנו: ויתור, הסתפקות במועט, צניעות, ענווה, היינו הופכים את השגשוג הכלכלי לבלתי אפשרי. המסקנה, כמובן, היא: תן לטבע האנוכי של האדם ולאמביציה שלו לעשות את שהוא תומד, כולנו נרוויח מכך. זהו המיתוס המייצג פילוסופיה כלכלית שלמה. האמנם הפרדוקס הזה מבטא את המציאות? נדמה לי שקהלת עצמו התלבט עם טענתו זאת. קהלת מתאר לנו עולם שלכאורה מתקדם בעקבות הקנאה, אך הוא מוסיף בסיום אמרתו "גם זה הבל ורעות רוח". האמנם אותו יחיד אגואיסטי מגיע על ידי כך לאושר? קהלת מנסה ללמד אותנו שקיים מבט נוסף, מבט מסדר שני. אמנם "הכסיל חובק את ידיו ואוכל את בשרו", אולם "טוב מלוא כף נחת, ממלוא חפנים עמל ורעות רוח" (קהלת ד, ה-ו). או כדברי רבי יצחק עראמה בפרפראזה על קהלת: "שלא שמעו אל משה... ולא השליטו עצמם לאכול ממנו... כמו שהוא ענין הרבה בני אדם שמחסרים את עצמן מכל טוב לשמור ממונם לבעלי נשותיהם", כלומר, לבעלים שישאו את אלמנותיהם ויירשו את רכושם. בשל האמביציה החברה משגשגת, אך בשל אותה אמביציה האדם עמל ומחסר את נפשו מטובה - "גם זה הבל וענין רע". האנוכיות מביאה להצלחה, אך האדם המחפש את מימושו העצמי שוכח ש"טובים השנים מן האחד, אשר" בעצם הצוותא שלהם "יש להם שכר טוב בעמלם". שהרי "טוב פת חרבה ושלוה בה, מבית מלא זבחי ריב" (משלי יז, א). לדעתי, האירוניה הגדולה ביותר של קהלת באה לידי ביטוי בהכרזתו: "מתוקה שנת העובד" בין "אם מעט ואם הרבה יאכל". העובד יכול להתנחם לכל הפחות בשינה בה הוא נח. לעומת זאת, לפעמים "השובע לעשיר איננו מניח לו לישון" (ה, יא). אליבא דקהלת, יש לנו אם כן קנה מידה נאמן למדוד את השפע של התרבות המודרנית - כמות כדורי השינה.

במשל הדבורים דלעיל הוצג בפנינו הפרדוקס של הכוורת המצליחה בתנאי

את נפשו עד עת קצו, וגם המרבה לא העדיף כי גם כי יעשיר וירבה כבוד ביתו לא יישאר בידו מאומה מכל עמלו ולא ירד אחריו כבודו. וזה מוסר גדול כשיסתפק האדם כדי סיפוקו אחר שהעודף הוא ענין רע נתן אלוקים לבני האדם, לענות בו, לארוב דמו, ולצפון לנפשו.

בדברים אלה הושפע רבי יצחק מהרמב"ם: "וזה אשר יש לו המותרות הללו לא השיג שום דבר נוסף בעצמותו, אבל השיג דמיון שוא או משחק. וזה שהוא נעדר מותרות החיים לא חסר לו מאומה חיובי". כלומר, בסופו של דבר, במותו מרגיש האדם בהבלותו של מה שחיפש בדמיונו. וזה, מוסיף הרמב"ם, מה שלימד אותנו הכתוב: "ולא העדיף המרבה, והממעט לא החסיר - איש לפי אכלו לקטור".

אולם יש בפרשת המן היבט נוסף. הלחם מתחלק לפי עקרון מוזר: לכל אחד לפי צרכיו! איזה חזון אוטופי! האם מותר לנו לנקוט בו? האם יכולים אנו להביט על הכלכלה דרך משקפיים מוסריות? האם מותר לנו להסתכל על העולם מהפרספקטיבה של החזון החברתי?

בהסתכלותו הריאליסטית והבלתי-אשלייתית על העולם, ניתח קהלת את הפעילות הכלכלית וקבע כי כל העמל וכל כשרון המעשה "היא קנאת איש מרעהו" (קהלת ד, ד). אל נא נתייחס לקביעה זאת כאל אמרה צינית או אירונית - הפסוק מנסה לגלות לנו את העקרונות על פיהם פועל העולם. הלך המר של הפסוק בוטא לפני כשלוש מאות שנה על ידי חכם הולנדי שחי באנגליה, ברנרד דה מנדוויל (Bernard de Mandeville), שכתב משל שירי, שהפך לספר, על הכוורת כסמל לאנושות. בכוורת התרחשה טרגדיה, הנוכלים הפכו ישרים, בוטלו בה הרשעות, תוקנו המומים והפגמים של היחידים. אך הפלא ופלא - כתוצאה מכך בטלו השגשוג והשפע של הכוורת. הפגמים של היחיד הם המקור לטובתו של

מדעי אלא נבואי, אך אינו אוטופי, כי מאחורי החזון מסתתר הריאליזם המפוכח ביותר. וודאי שאין החזון החברתי יכול לנבוע ממטריאליזם. במילים אחרות: בניגוד לכל מה שהכריז הקומוניזם בשנות השיכון האינטלקטואלי שלו, מקומו הטבעי של החזון החברתי הוא דווקא באמונה הדתית. החזון החברתי לא יקום "על הלחם לבדו" כי אם "על כל מוצא פי ה'".

ב

רבות נכתב על השאלה האם יש ליהדות קונספציה כלכלית. נראה שהתשובה חיובית, וודאי לא בביטוייה המדעי, אבל כן מהפרספקטיבה של שרשיה ההגותיים. נעמוד על הפרספקטיבה הזאת תוך השענות על דבריו של רבי יצחק עראמה, בספרו המונומנטלי 'עקידת יצחק'

"זכרת את כל הדרך אשר הוליכך ה' אלוקיך זה ארבעים שנה במדבר... ויענך וירעיבך ויאכילך את המן אשר לא ידעת ולא ידעון אבותיך, למען הודיעך כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם, כי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם" (דברים ת, ב ג). ר' יצחק עראמה' רואה במן סמל לפעילות הכלכלית הנכונה והשקולה: "זה הדבר אשר צוה ה' ליקטו ממנו איש לפי אכלו... וילקטו... ולא העדיף המרבה והממעט לא החסיר, איש לפי אכלו לקטור" (שמות טז, ט-יא). המן אינו אירוע היסטורי חד-פעמי אלא סמל לדורות. המן ירד "כדי שיהיה להם מזון להווה ולימוד נכון ומועיל... בכל זמן ומקום". בפני האדם עומדת תמיד סכנת החסרון, דהיינו העוני, הרעב, החסר בחינוך. אולם, קיימת סכנה נוספת, שרק למועטים היא ברורה: סכנת המרבה, השפע, העושר השמור לבעלי לרעתו. הפסוק שהבאנו לעיל מתפרש עכשיו באופן סימבולי: "ולא העדיף המרבה והממעט לא החסיר, איש לפי אכלו לקטור".

וכך כותב רבי יצחק:

יראה להם בעיניהם ולהורות נתן בלבם, כי בני אדם גם בני איש, יחד עשיר ואביון, בכל מה שהם חיים בעולמם אלו ואלו הם רצים לבקש אוכל לנפשם. אלא שרובם יחלקו לשני חלקים: מהם שמחסרים לצורכם ומהם שעודפים עליו. והנה ביוצאים מן העולם נמצא שהמעט לא חסר לו דבר כי כבר החיה

שדבוריה נוכלים. אולם, הפרדוקס האמיתי אתו אנו חייבים להתמודד הוא עמוק יותר. האדם בנה חברה כדי לפתור באופן קולקטיבי את בעיות מעמדו בפני הטבע והעולם. מאז שחר ילדותו, הוא הבין שהמפתח להצלחה מצוי בחלוקת העבודה ובשיתוף הפעולה בין הרבים, כי לא יצליח האדם לבדו. והנה השתלטותו על הטבע מרשימה. לעומת זאת, ניתן לומר שהמפעל החברתי הוא בבחינת כשלון. מה שהמדע הציל מידי המוות והמחלה, ייטרף על ידי המלחמה החברתית והלאומית.

ג

כנגד העמדה שזה עתה שרטטנו, הדגישה ההגות היהודית הקלאסית דווקא את רעיון הפרישות. פרישות אינה הימנעות מהדברים ההכרחיים. פרישות במקורות הפילוסופיים פירושה מלחמה נגד המותרות. כך לימד אותנו הרמב"ם:

הותר לו לאכול מן המעדנים וליהנות מן המנוחה והשלווה, וכאשר נתאוה והלך אחר הנאותיו ודמיונותיו, כפי שאמרנו, ואכל מה שנאסר עליו לאכלו – מנעו מן הכל עד שנאלץ לאכול את הפחותים שבמאכלים, אשר קודם לכן לא היו למזון לו, וזאת לאחר עמל ויגיעה, כמה שאמר: "וקוץ ודודר תצמיח לך וכו', בזעת אפיק וכו'"; והוא הבהיר ואמר: "וישלחה ה' אלוקים מגן עדן לעבוד את האדמה". הוא השווה אותו לבהמות במזונותיו וברוב מצביו, כמו שאמר: "ואכלת את עשב השדה", ואמר בהבהירו ענין זה: "אדם ביקר בל ילין נמשל לבהמות נדמו".³

גן העדן אפשרי רק אם האדם ידע ל"כלכל" בתבונה את מעשיו. הגירוש מגן העדן הוא תוצאה של חיפוש המותרות. קל להאשים בבעיות הכלכליות תופעות לא-פופולריות כמלחמה, ולהבדיל, הטבות סקטוריאליות וכספים יחודיים. קשה יותר לראות את האשמה במציאות בה הכלכלה מודרכת על ידי כוחות אחרים, פסיכולוגיים ואידיאולוגיים במהותם.

על דברים אלה חוזר הרמב"ם שוב:

מחמת המותרות ודרישת הבלתי הכרחי, נעשה קשה אפילו מציאת הכרחי, לפי שכל מה שהתקוות תלויות במותרות יותר, יהיה הדבר יותר קשה, ויתבזזו

הכחות וההשגים במה שאינו הכרחי, ובכך לא ימצא ההכרחי.⁴

אין ספק שמושג המותרות הוא מושג יחסי. למרות זאת נדמה לי שיש לנו הבנה אינטואיטיבית נכונה שלו. וכך ממשיך הרמב"ם וטוען כי "כל אשר העניין יותר צריך לבעל החיים הוא נמצא יותר ויותר בחינם". אולם, המותרות-קשה למצוא אותן. אבני החן, הבשמים האכזוטיים, הארכיטקטורה שכה מרבים להתגאות בה אינם אלא תוצאה של דיכוי וניצול. כפי שלמדתי מהוגה אמריקאי שכוח, יתכן ושיטת הכלכלה הנכונה צריכה להיות מבוססת על ביטוח ופיס – להבטיח מינימום לכולם, ולמרות זאת להרשות גם פיס כלכלי, לאפשר לעשירים להתעשר. הרמב"ם היה ספקן לגבי העמדה הזאת. אינני חושב שהיה מאמין שעולם הבנוי על יצר התעשרות יכול להיות הוגן והרמוני. הוא חשב שכדי למצוא את האיזון בין הנטיות יש לשנות את סדר העדיפויות של החברה. האדם צריך להבין את משמעות החיים, את ההבדל שבין ההכרחי והרצוי לבין המותרות.

ד

ב"קונטרס-החסד" לימד אותנו הרב אליהו דסלר שקיימות שתי עמדות אנושיות מנוגדות. האחת מבוססת על הנתניה, השנייה על הנטילה. הכלכלה של הנתניה מיוצגת על ידי חנוך ש"תופר מנעלים היה, ועל כל תפירה ותפירה היה מייחד ייחודים לקונו" (מדרש תלפיות). ייחודים אלה, לפי רבי ישראל סלנטר אינם מתארים מיסטיקה, אלא אתיקה של העבודה ושל הייצור. האתיקה של הנתניה פירושה רווח הוגן ומחיר צודק, פעילות מוסרית והעסקת עובדים בצורה נאותה, שלא כאותם

אשר ישתמשו בכל מקרה להרויח בו, מבלי התחשב אם טרחם ועבודתם... שווים באמת די הרווח אשר ישיגו בתמורתם... וכל שכן אלה אשר סחרם וקנינם ירבה, ועמל אחרים יאכלו בנשך ובמרבית; או אלה אשר במחיר קל יעבדו את פועליהם ושכיריהם לעבוד עבורם עבודת פרך.⁵

העובדה שפועלים זרים מנוצלים על ידי קבלנים ומעסיקים עד כדי פגיעה בחירותם היא כתם הרובץ כפשע דתי. מתוך אמונה דתית חייבים אנו להסתייג מהאידיאולוגיה המדריכה את הכלכלה

הישראלית. הכלכלה "החופשית" תרבה את העושר, אך על עושר זה אמר הנביא ישעיה (ה, ח): "הוי מגיעי בית בְּבֵית שְׂדֵה בְּשֶׂדֶה יִקְרִיבוּ עַד אֶפְסֵי מְקוֹם וְהוֹשַׁבְתֶּם לְבִדְכֶם בְּקֶרֶב הָאָרֶץ". כדי להרוויח יותר, עוזבים מפעלים מסוימים את הארץ על מנת להשתמש בעבודה זולה יותר. על עושר מעין זה נאמר אכן: "והושבתם לבדכם בקרב הארץ". העושר יושג על ידי אבטלה, העושה את כבוד האדם ואולי גם את חייו. אולם לא רק חזון חברתי מציע ישעיהו. נדמה לי שהנביא מלמד אותנו כאן גם על האינטרס הלאומי קולקטיבי. אולי זה מוגזם להציע כאן באופן אוטופי שיש לעקור את אידיאל הרווחיות מהחברה. לא אומר שאין משמעות לעושרה של המדינה אם אין הוא תורם לאושרם של תושביה. אולם, מולך הרווחיות חייב לקחת בחשבון את בטחונה ואת עצמאותה הכלכלית של המדינה בכל הנוגע לצרכים החיוניים המינימליים. כדי להרוויח רווח שולי, החברות הגדולות (ביניהן גם חברות ציבוריות) מעדיפות תוצרת חוץ על תוצרת הארץ וגורמות גם הן לסגירת מפעלים ולאבטלה, וממילא פוגעות בכוח הקניה של ההמונים ובמחזור הכלכלי בכללותו. אולי מן הראוי להגיש פרט נוסף שאינו חסר משמעות: התעשייה הישראלית נחנקת פעמים רבות בגין תוצרת במחירים זולים, עליה עבדו בני אדם, לפעמים קטינים, ולפעמים עבדים ממש. כבר לימדו אותנו חכמי הנסתר שהסיטואציות שאנו עומדים בפניהן בחיים הן מסובכות. הם ביטאו זאת בעזרת סמל התמורה שבספר יצירה, דהיינו יצירת קונטרסט מושגים על ידי שיכול אותיות. לפעמים הניגודים קרובים זה לזה, ואם אין אנו שומרים על פעולותינו, עומק הטוב הופך לעומק רע. כדברי בעל ספר יצירה, 'ענג' הופך ל'נעג', ו'הוד' ל'דוד'. עלינו מאיימת סכנה נוספת, שפע ההופך לפשע! מניעת חורבה זאת היא חובתנו הדתית כאן ועכשיו. ■

1. עקידת יצחק, שער מא. גם הציטוט להלן לקוח משער זה.
2. מורה נבוכים, חלק ג, פרק יב (מהדורת קאפח).
3. מורה נבוכים, חלק א, פרק ב (מהדורת שורץ).
4. מורה נבוכים, חלק ג, פרק יב (מהדורת קאפח).
5. מכתב מאליהו ח"א עמוד 32.